
DE SOCIALE GESCHIEDENIS VAN CRIMINALITEIT, STRAFRECHT EN STRAFRECHTSPRAKTIJK

Poging tot een overzicht

Herman Diederiks*

I. Inleiding

Het is inmiddels meer dan twintig jaar geleden dat de 'sociale geschiedenis' als nieuw onderwerp de criminaliteit, de politie, het strafrecht, de strafrechtspleging en het straffen ontdekte. Het voortouw werd hierbij genomen door Franse en Britse sociaal-historici. Later sloten Nederlandse, Belgische en andere historici zich hierbij aan en werden de gelederen van degenen die zich met de geschiedenis van criminaliteit en strafrecht bezig gingen houden uitgebreid met historisch geïnteresseerden, juristen, antropologen, sociologen en criminologen.

Hetgeen de onderzoekers van diverse pluimage verbond, was een belangstelling voor sociale toestanden en ontwikkelingen waarop justitiële archieven licht konden werpen. Dit betekende dat historici geïnteresseerd in de ontwikkelingen van familie, gezin en seksualiteit, in de volkscultuur, in de sociale gevolgen van urbanisatie en industrialisatie, alsmede dat zij die werkten op het terrein van staatsvormingsprocessen, elkaar troffen, gegevens uitwisselden en samenwerkten in projecten. Het gebruik van rechterlijke archieven hield ook in dat degenen die van ouds met dit bronnenmateriaal werkten – de rechtshistorici – bij veel projecten betrokken raakten.

In deze bijdrage wil ik proberen enige hoofdlijnen aan te geven waarlangs het onderzoek zich heeft bewogen, zoals die naar voren komen in studies, artikelen en verslagen van conferenties en seminars. Naar volledigheid zal niet worden gestreefd.

II. Eerdere opnames van de stand van zaken

Er zijn al eerder overzichten gemaakt en gepubliceerd. SPIERENBURG schreef in 1981 een historiografisch overzicht in het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*.¹ Hij plaatste zijn overzicht van studies op grond van de rechterlijke archieven in het licht van algemene historische processen zoals bureaucratisering, commercialisering, staatsvorming, rationalisering en civilisering. Dat hield in dat hij zich afvroeg in hoeverre het onderzoek in de rechtbankarchieven onze inzichten in die algemene ontwikkelingen heeft vergroot. Hij besloot zijn bijdrage met de oproep dat er langs een drietal wegen verder gewerkt diende te worden: kwantitatief onderzoek om de frequentie van de verschillende misdaden in kaart te brengen; bestudering

* Hoofddocent Faculteit der Letteren, Vakgroep Geschiedenis, Rijksuniversiteit Leiden.

1. SPIERENBURG, P., 'Criminele Geschiedenis – een literatuuroverzicht', *T. Soc. Gesch.*, 1981, 251-264.

van de intrajudiciële conflictoplossing en de geschiedenis van de repressie door onderzoek naar het functioneren van het vervolgings- en opsporingsapparaat en de instellingen van repressie zoals tuchthuizen.

Ook elders in Europa verschenen op dat moment overzichten, die aandacht besteedden aan hetgeen bereikt was op het terrein van de geschiedenis van misdaad en straf voor de periode van de late middeleeuwen en het Ancien Régime. James SHARPE berichtte daarover in 1982.² In 1988 breidde hij zijn overzicht uit tot het begin van de Eerste Wereldoorlog.³ Een van de conclusies van SHARPE in 1988 was dat ondanks de huiver van Britse historici voor het gebruik en de ontwikkeling van theorieën, dit toch wel gewenst zou zijn. Ook in het Duitse taalgebied heeft het onderwerp een gevestigde positie verworven. Dirk BLASIUS publiceerde in 1988 een overzichtsartikel in *Geschichte und Gesellschaft*⁴ en Gerd SCHWERHOFF schreef in 1992 een aanvulling t.a.v. resultaten van onderzoek voor de periode van voor de negentiende eeuw.⁵ SCHWERHOFF schetst het zeer brede spectrum waarop de 'historische Kriminalitätsforschung' zich beweegt en vraagt zich af of men wel ooit tot een consensus zal komen over dit onderwerp. Waarschijnlijk deelt hij deze scepsis met criminologen die zich over het onderwerp van hun specialisatie buigen en daar ook niet zo goed uitkomen. De crisis in de criminologie lijkt misschien wel over, maar dat komt meer doordat men zich ofwel weer met de traditionele onderwerpen bezighoudt en traditionele methoden gebruikt, ofwel doordat men zich tot de historische criminologie heeft gewend.

In 1988 verscheen in de serie *Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis* een handreiking voor het bestuderen van criminaliteit en strafrecht in het verleden. Daarin worden probleemstellingen, kernbegrippen en de grote lijnen van de ontwikkeling van straffen en strafrecht in beknopte vorm besproken. Bovendien is er een overzicht van archiefmateriaal en van de belangrijkste literatuur aan toegevoegd.⁶

In Nederland is sinds 1973 een werkgroep 'strafrechtsgeschiedenis' actief. In meer dan tachtig kwartaalbijeenkomsten zijn de meest uiteenlopende onderwerpen op het terrein aan de orde geweest. Doctoraalscripties, proefschriften en aanzetten tot onderzoek werden en worden daar besproken. Gegevens over nieuwe literatuur werden en worden uitgewisseld en later in jaarverslagen gepubliceerd. Het tweede en derde lustrum zijn met een extra themadag gevierd. Het thema van het tweede lustrum was de relatie tussen literatuur en criminaliteit. In hoeverre zijn romans of autobiografieën waarin criminaliteit een rol speelt goede informatiebronnen?⁷ Tijdens de derde lustrumviering stonden het ontstaan en de vroege vormen van straf-

2. SHARPE, J.A., 'The history of crime in late medieval and early modern England: a review of the field', *Social History*, 1982, 187-203.

3. SHARPE, J.A., 'The History of Crime in England c. 1300-1914, an Overview of Recent Publications', *Brit. J. Criminol.*, 1988, 124-137.

4. BLASIUS, D., 'Kriminologie und Geschichtswissenschaft. Bilanz und Perspektiven interdisziplinärer Forschung', *Geschichte und Gesellschaft*, 1988, 136-149.

5. SCHWERHOFF, G., 'Devianz in der Alteuropäischen Gesellschaft, Umriss einer historischen Kriminalitätsforschung', *Zeitschrift für Historische Forschung*, 4/1992, 385-414.

6. DIEDERIKS, H.A., FABER, S., HUUSSEN, A.H. jr., *Strafrecht en criminaliteit, Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis*, Deel 1, Zutphen, 1988.

7. *Feit en Fictie in Misdadliteratuur ca. 1650 - ca. 1850* (ALTENA, P., DIEDERIKS, H., FABER, S.J. (red.) Amsterdam, 1985).

rechtsjustitie en criminaliteit centraal.⁸ Het onderwerp voor het derde lustrumcongres (november 1993) is: de straat als plaats van conflicten in het dagelijkse leven.

Ook op internationaal niveau is onlangs pas op de plaats gemaakt om een balans op te maken over hetgeen de laatste jaren is bereikt op het terrein van de historische criminologie of sociale geschiedenis van strafrecht en criminaliteit. In 1991 bestond het internationale samenwerkingsverband op het terrein van misdaad en strafrechtspleging (IAHCCJ) twaalf jaar en werd in januari van dat jaar in Parijs een congres georganiseerd om twaalf jaar onderzoek in kaart te brengen. Om de bijdragen en discussies enigszins in banen te leiden waren vier subthema's geformuleerd. Het eerste thema luidde: in hoeverre heeft de sociale geschiedenis baat gehad bij het bestuderen van misdaad en straf? Meer in het bijzonder werd hierbij aandacht geschonken aan sociale relaties, zoals gezin en gemeenschap. Dezelfde vraag werd gesteld op het terrein van de mentaliteitsgeschiedenis, de politieke geschiedenis en de rechtsgeschiedenis.⁹

III. De evolutie van het onderzoek in Nederland

Maar laten we nu de door SPIERENBURG in zijn overzichtsartikel van 1981 genoemde punten die volgens hem nadere studie verdienen als uitgangspunt nemen en kijken hoe daar in het Nederlandse onderzoek aandacht aan is gegeven.

III.1. DE ONTWIKKELING VAN DE CRIMINALITEIT OP LANGE TERMIJN

Het eerste punt dat SPIERENBURG noemde, had betrekking op het verzamelen van kwantitatieve gegevens inzake misdaden en berechting. Dat SPIERENBURG dit punt zo nadrukkelijk vermeldde hangt ten nauwste samen met een aandachtspunt in zijn eigen onderzoek naar lange termijnprocessen. Hierbij moet dan vooral gedacht worden aan het 'civiliseringsproces' dat ettelijke eeuwen in beslag heeft genomen. Een van de nieuwe elementen in de sociale geschiedenis van misdaad en straf is de kwantificering. Om te weten of criminaliteit toenam, moest men zich over cijfers buigen. Om te weten of bepaalde straffen in grote mate en andere in mindere mate werden uitgedeeld, moesten straffen cijfermatig bekeken worden. Dit alles volgens het adagium 'om te weten moet je meten!'. Natuurlijk ligt er een scheidslijn in het begin van de negentiende eeuw, toen de statistiek tot ontwikkeling werd gebracht, o.a. door QUETELET.¹⁰ Terwijl positivisten en neopositivisten in sociaal-wetenschappelijk onderzoek kwantitatieve gegevens overmatige betekenis zullen toekennen, is door anderen aan de waarde ervan toch sterk getwijfeld. Met name criminaliteitscijfers zijn aan hevige kritiek onderhevig. Hoe betrouwbaar zijn de gegevens over misdrijven die ter kennis van de politie komen, hoe waardevol de aantallen van zaken die bij de rechtbank terecht komen, vervolgens die betreffende

8. *Misdaad, zoen en straf* (DIEDERIKS, H., ROODENBURG, H. red.), Hilversum, 1991.

9. Zie *IAHCCJ Bulletin*, 14 October (Parijs) 1991 met bijdragen van Herman DIEDERIKS, James SHARPE, Nicole CASTAN, Pieter SPIERENBURG, Robert MUCHEMBLED, Mario SBRICOLI, Ditlev TAMM, René LEVY, Xavier ROUSSEAU en Clive EMSLEY.

10. *Bijdragen tot de Statistiek van Nederland, Nieuwe volgrees, XIV, Geschiedenis van de statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden*, 's-Gravenhage, 1902, 117-135.

de veroordelingen en uiteindelijk de gegevens over de bestraffen in enigerlei vorm? De waarde van statistische gegevens is voor Engeland zeer ter dege bekeken en geanalyseerd door GATRELL en HADDEN.¹¹ In een later artikel gebruikt GATRELL het statistisch materiaal om tot een positieve conclusie te komen inzake de ontwikkeling van veiligheid in Victoriaans Engeland.¹²

Terwijl wij het hier hebben over perioden met een beter geordende administratie en een centrale regering die meer greep op het gehele land heeft gekregen, verkeren we voor de perioden van vóór 1800 in het prestatistische tijdperk. Alle cijfermatige gegevens voor die periode moeten min of meer post hoc worden verzameld door historici. Het nagenoeg ontbreken van b.v. politie en bijgevolg van een administratie van gemelde misdrijven zorgt voor volledige absentie van dit type informatie. De door historici verzamelde cijfers over misdaad en bestraffing in de periode van vóór circa 1800 hebben dan ook meestal betrekking op veroordelingen en veroordeelden. Ondanks alle kritiek die op cijfers van deze aard kan worden uitgeoefend, blijft het toch zaak om met het verzamelen voort te gaan. Hierbij dient zowel bij het verzamelen als bij de interpretatie de grootst mogelijke zorgvuldigheid in acht genomen te worden. Op grond van de stroom van publicaties betreffende stedelijke jurisdicties waarin cijfermateriaal te vinden is, kunnen criminaliteitscijfers berekend worden. Het zijn dan steeds cijfers gebaseerd op de veroordelingen door de verschillende rechtbanken. Deze veroordelingen betreffen eindvonnissen omdat een beroep in criminele zaken vóór 1811 in de noordelijke Nederlanden niet of bijna niet mogelijk was. Op grond van demografische schattingen kunnen aan de hand van de aantallen veroordeelden criminaliteitscijfers berekend worden.

In het algemeen valt dan op dat deze cijfers op het einde van de middeleeuwen en in de zestiende eeuw veel hoger waren dan tijdens de achttiende eeuw. In Utrecht vinden we voor de jaren 1316-1455 een cijfer van 200 veroordelingen op 100.000 inwoners, in Amsterdam omstreeks 1680 253. Omstreeks 1800 is het Amsterdamse cijfer teruggelopen naar 83. Leiden scoorde voor de eerste helft van de zeventiende eeuw 70 tot 84 en gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw 30. Delft laat ook een belangrijke terugval zien: van 250 in de jaren 1600-1650 naar 20 in de jaren 1726-1775.¹³ In het algemeen is men van mening dat cijfermatige gegevens over moord en doodslag in de rechterlijke archieven een getrouwe weergave bieden van hetgeen er in werkelijkheid gebeurde. Moord en doodslag werden steeds onder de aandacht van justitie gebracht en er werd steeds een vervolging ingesteld. Bovendien kan men deze moordzaken leggen naast de gegevens uit de lijkschouwingsregisters die in veel rechtskringen aanwezig zijn. M.b.t. Engeland kwam al in 1983 een discussie op gang over de cijfers ten aanzien van ge-

11. GATRELL, V.A.C., HADDEN, T.B., 'Nineteenth century criminal statistics and their interpretation', *Nineteenth century Society: Essays in the use of Quantitative methods for the study of Social Data*, (Wrigley E.A. ed.), Cambridge, 1972, 336-396.

12. GATRELL, V.A.C., 'The Decline of Theft and Violence in Victorian and Edwardian England', *Crime and the Law, the Social History of Crime in Western Europe since 1500* (GATRELL, V.A.C., LENMAN B., PARKER, G. eds.) London, 1980, 238-370.

13. DIEDERIKS, H., 'Criminality and its repression in the past; quantitative approaches: a survey', *Economic and Social History in the Netherlands*, NEHA, vol. 1, 1989, 69.

welddaden met dodelijke afloop en de interpretatie van deze cijfers.¹⁴ Gewelddadigheid zou in Engeland steeds verder zijn teruggedrongen.

SHARPE heeft in 1985 kritisch gereageerd¹⁵ en onlangs heeft SPIERENBURG zich ook in de discussie gemengd.¹⁶ Heel ingenieus wikt en weegt de laatstgenoemde allerlei kwantitatieve gegevens betreffende Amsterdam over een lange periode van 1651 tot 1810 met enkele gegevens uit de late vijftiende en eerste helft van de zestiende eeuw.¹⁷ Hij komt tot de conclusie dat geweld met dodelijke afloop sinds de vijftiende eeuw tot aan het begin van de negentiende eeuw aanzienlijk is verminderd. Ook concludeert hij dat er sprake is van een verschuiving in het type gewelddadigheid. Van een door iedereen geaccepteerd type geweld is het 'moderne' geweld gemarginaliseerd en ondergebracht op nog 'niet gepacificeerde eilanden'. Daarmee tracht hij dan de civilisatie-theorie van Norbert ELIAS die uitgaat van het terugdringen van dagelijks geweld enigszins overeind te houden. Overigens wijzen andere kwantitatieve exercities in dezelfde richting als die betreffende Amsterdam. In Delft werden in de periode 1591-1810 129 mensen veroordeeld wegens moord en doodslag: 92 in de periode 1591-1675, 22 in de jaren 1676-1775 en 3 vanaf 1776 tot 1810.¹⁸ T.a.v. de ontwikkelingen in de textielstad Leiden voor de periode 1600-1810 kan men tot de volgende conclusies komen: moord en doodslag spelen in het begin van de zeventiende eeuw zeker een rol, maar ze verdwijnen vrijwel in de achttiende eeuw. Het begin van de zeventiende eeuw was een periode van economische en demografische expansie van de stad, de achttiende eeuw was een periode van achteruitgang en leegloop.¹⁹

Bij het bovenstaande moet wel worden opgemerkt dat de relatie tussen die twee – afname van gewelddadigheid en toename van de invloed van een centrale overheid (staatsvorming) – in de Republiek niet zo duidelijk aantoonbaar is. De Republiek bleef immers in tal van opzichten een gefragmenteerde samenleving tot het einde van de achttiende eeuw. Aangezien civilisering in de betekenis die Norbert ELIAS dat woord heeft gegeven, en staatsvorming direct aan elkaar gekoppeld zijn, blijft de toepassing van deze theorie op de Nederlandse ontwikkelingen nog problematisch. Er is wel naar voren gebracht dat de geringe gewelddadigheid in de achttiende-eeuwse Republiek terug zou gaan op een grote pacificatie in een veel vroeger stadium, maar zowel de gegevens betreffende Amsterdam als die aangaande de Delft en Leiden laten hoge cijfers zien voor de zestiende eeuw. Deze cijfers zijn

14. STONE, L., 'Interpersonal violence in English society, 1300-1980', *Past and Present*, 101, 1983, 22-23.

15. SHARPE, J., 'The history of violence in England. Some observations', *Past and Present*, 108, 1985, 206-215.

16. SPIERENBURG, P., 'Lange termijn trends in doodslag, theoretische overdenkingen en Nederlands bewijsmateriaal, 15de-20ste eeuw', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 20, 1993, 66-106.

17. De gegevens voor de periode 1490-1552 zijn afkomstig uit BOOMGAARD, J.E.A., *Misdaad en straf in Amsterdam, een onderzoek naar de strafrechtspleging van de Amsterdamse schepensbank 1490-1552*, Zwolle/Amsterdam, 1992; voor de periode 1524-1565 uit JÜNGEN, J.A.G., 'Doodslagers en hun pakkans in het zestiende-eeuwse Amsterdam', *Scherp toezicht, van 'Boeventucht' tot 'Samenleving en Criminaliteit'*, (FIJNAUT, C., SPIERENBURG, P. red.), Arnhem, 1990, 79-97.

18. NOORDAM, D.J., 'Strafrechtspleging en criminaliteit in Delft in de vroeg-moderne tijd', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 15, 1989, 230.

19. DIEDERIKS, H.A., 'Criminaliteit in Leiden tijdens de 17de en 18de eeuw, in het bijzonder van textielarbeiders', *Textielhistorische Bijdragen*, 30, 1990, 28-29.

dan in overeenstemming met een meer algemeen Europees patroon. Een opmerking over het begrip 'staatsvorming' lijkt in dit verband overigens op zijn plaats. In de plaats van staatsvorming vindt men ook wel verstatelijking (in het Frans 'étatistation').²⁰ Dertig jaar geleden werden maatschappelijke veranderingsprocessen gekoppeld aan economische groei, meer in het bijzonder aan groei door middel van industrialisatie. Later werden veranderingen vooral in verband gebracht met urbanisering en, sinds het doordringen van de gedachten van ELIAS, is dat staatsvorming geworden. De begrippen industrialisatie, urbanisering en staatsvorming kunnen als een soort 'wild cat', als een algemene verklarende factor voor tal van processen gebruikt worden, maar het blijft toch altijd zaak om dergelijke begrippen te operationaliseren en na te gaan hoe, wanneer en waar dergelijke algemene processen meer specifieke maatschappelijke verschijnselen beïnvloeden.

Het vergaren van cijfermateriaal t.a.v. andere delicten dan moord en doodslag heeft wellicht minder discussie uitgelokt dan die aangaande geweld, maar toch kan hier de categorie van de zedendelicten ook nog genoemd worden. Sjoerd FABER onderzocht de criminaliteit in Amsterdam voor de periode vanaf 1680 tot 1811.²¹ Zijn kwantitatieve benadering leverde een – in absolute termen – enorme teruggang van vervolgte delicten op, met name voor de zedendelicten. Een teruglopende bevolking kan de verklaring niet zijn. De bevolkingsomvang van Amsterdam bleef tot omstreeks 1800 op een hoog peil. Er van uitgaande dat de zedendelicten vooral prostitutie betreffen, moeten we vaststellen dat hier het vervolgingsbeleid debet aan geweest moet zijn. Moeten we dus, zoals SPIERENBURG in 1981 vaststelde, doorgaan met het verzamelen van dit soort kwantitatieve gegevens om ooit in staat te zijn lange termijn processen te traceren? Voorlopig zou ik zeggen dat we er mee door moeten gaan, alhoewel met name de periode van voor de negentiende eeuw en die van daarna zeker niet in een doorlopende reeks in kaart gebracht kunnen worden.

In dit verband moet nog gewezen worden op een aanverwante aanpak door middel van de zogenaamde 'moderniseringstheorie': de omslag van geweld- naar vermogensdelicten. Deze omslag is er een in kwantitatieve termen en de vraag is of, op de tijdsas uitgezet, dit proces een uniform Europees verschijnsel is geweest, dan wel dat deze omslag aan specifieke lokale omstandigheden en ontwikkelingen gekoppeld dient te worden. ZEHR plaatste de modernisering in specifieke situaties in Duitsland en Frankrijk in de negentiende eeuw en trachtte statistische verbanden tussen geweld, diefstal en economische ontwikkelingen op te sporen.²² Zijn bevindingen zijn m.i. teveel gebaseerd op geaggregeerd cijfermateriaal en de conclusies zijn derhalve te abstract om tot iets anders te kunnen dienen dan de formulering van zeer hypothetische uitgangspunten voor verder historisch onderzoek.

Een ander aspect van het criminaliteitspatroon dat zich over een lange termijn getalsmatig volgen laat, is het aandeel van mannen, dan wel vrouwen. In tal van

20. Zie voor een overzicht van de discussies over de rol van de staat: LEVY, R., ROUSSEAU, X., 'État et justice pénale: un bilan historiographique et une relecture', *IAHCCJ Bulletin*, 14 October 1991, 106-149.

21. FABER, S., *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811, de Nieuwe Menslievendheid*, Arnhem, 1983, 69-81.

22. ZEHR, H., *Crime and the Development of Modern Society, Patterns of Criminality in Nineteenth Century Germany and France*, Londen, 1976.

gebieden en steden in de Republiek varieert het aandeel van vrouwen tussen de 20 en 35 procent en is er een vrij stabiel patroon.²³ Het vervolgingsbeleid t.a.v. prostitutie speelt in de cijfermatige verschuivingen een belangrijke rol. De daling van de criminaliteitscijfers in Amsterdam tijdens de achttiende eeuw is voor een deel te danken aan de daling van de vrouwencriminaliteit, met name de prostitutie.²⁴ Het patroon van zedencriminaliteit wordt soms wreed verstoord door uitbarstingen van vervolging van een specifieke groep. Hierbij moet vooral worden gedacht aan de sodomieten en hun vervolging in de jaren dertig van de achttiende eeuw; getalsmatig geeft deze vervolging een enorme piek in de curve. De voorbije twintig jaar is aan de vervolging van homoseksuelen in het algemeen en in de piekjaren rond 1730 in het bijzonder, veel aandacht gegeven.²⁵

Naast de studies die zich op ontwikkelingen op de lange termijn hebben gericht zijn er die zich in kwalitatieve termen met specifieke onderdelen van het criminaliteitspatroon bezighouden. In dit verband kan de beschrijving van de benden van de bokkerijders die actief waren in Limburg in de achttiende eeuw worden genoemd.²⁶ Ook aan het bestaan van een onderwereld tijdens het Ancien regime is een serieuze studie gewijd.²⁷

III.2. INFRA-JUDICIËLE CONFLICTBESLECHTING

Als tweede aandachtspunt voor verder onderzoek noemde SPIERENBURG in 1981 de systemen van conflictbeslechting buiten het officiële strafrechtssysteem om. Ik zou daar het probleem van sociale controle aan willen toevoegen. Ten aanzien van het laatste immers is de laatste jaren vrij veel gepubliceerd. Hierbij spelen concepten als 'beschavingsoffensief' en 'disciplinerend' een belangrijke rol. Het begrip infra- of sub-judiciële conflictbeslechting is tijdens de eerste colloquia van de Internationale Associatie in Parijs uitgebreid besproken en in een vergelijkend perspectief geplaatst. Uitgangspunt was een uiteindelijk in 1980 gepubliceerd artikel van Alfred SOMAN.²⁸

Allerlei sociale mechanismen die los stonden van het officiële rechtssysteem bleken een rol te vervullen bij de correctie van als deviant gedrag ervaren gedragingen. Instituties zoals de kerk bleken tijdens het Ancien Régime grote betekenis gehad te hebben in deze. We kunnen daarbij twee stromingen onderscheiden: de

23. Zie o.a. DIEDERIKS, H., *In een land van justitie, criminaliteit van vrouwen, soldaten en ambtenaren in de achttiende-eeuwse Republiek*, Hilversum, 1992, 71-80.

24. Voor een beeld van die prostitutie zie: VAN DE POL, L.C., 'Prostitutie en de Amsterdamse burgerij: eerbegrippen in een vroegmoderne stedelijke samenleving', *Cultuur en maatschappij in Nederland, 1500-1850* (TE BOEKHORST, P., BURKE, P., FRIJHOFF, W.), Meppel/Amsterdam/Heerlen, 1992, 179-218.

25. Zie o.a. MEER, Th.v.d., 'Zodoms zaat in de Republiek. Stedelijke homoseksuele subculturen in de achttiende eeuw', *Soete minne en helsche boosheit, seksuele voorstellingen in Nederland 1300-1850*, (HEKMA, G., RODENBURG, H. red.), Nijmegen, 1988, 168-196 en bibliografie 270-273.

26. BLOK, A., *De Bokkerijders, roversbenden en geheime genootschappen in de landen van Overmaas (1730-1774)*, Amsterdam, 1991.

27. EGMOND, F., 'Onderwerelden: Marginaliteit en misdaad in de Republiek', *Cultuur en Maatschappij in Nederland 1500-1850* (TE BOEKHORST, P., BURKE, P., FRIJHOFF, W. (red.)), Meppel enz., 1992, 149-177.

28. SOMAN, A., 'Deviance and Criminal Justice in Western Europe, 1300-1800: an essay in structure', *Criminal Justice History, an International Annual*, vol. 1, 1980, 1-28.

ene benadrukt meer de gelijkwaardigheid van partijen en de zelfstandigheid waarmee partijen hun problemen onderling oplossen. De andere richting benadrukt meer de functie van sociale controle van andere instituties dan de officiële justitie.

Voor de Republiek beschikken we nu over een vrij uitputtende studie over de rol van de gereformeerde kerk in Amsterdam in de periode vanaf de overgang van het katholicisme naar de gereformeerde kerk tot 1700.²⁹ Roodenburg concludeert dat de invoering van discipline door de gereformeerde kerk, maar ook door andere kerken, die daarbij werden gesteund door de lokale en provinciale overheden, een onderdeel vormde van een meer algemeen disciplinerings- of beschavingsoffensief. Op het einde van de zestiende eeuw zou de Amsterdamse samenleving heel wat ruwer geweest zijn dan tachtig jaar later, komt uit de kerkeradsnotulen van de gereformeerden naar voren. Om de rol van de gereformeerde kerk in dit beschavingsoffensief ten volle te kunnen meten, dienen volgens Roodenburg ook de notulen van andere kerkeraden, alsmede van rechterlijke instanties nader bestudeerd te worden. Na 1650 richtten de ouderlingen en de kerkeraden zich vooral op afwijkingen van de leden op het terrein van huwelijk en seksualiteit. Aan het einde van de zeventiende eeuw zou de bemoeienis van de kerk nog slechts de uiterlijke kant van het huwelijk betreffen. De sociale controle van de kerk zal in de periode daarna vooral de arme lidmaten betreffen. Dezen waren toen in materiële zaken van de kerk afhankelijk en dienden zich conform de regels van de kerk te gedragen.

De rol van de kerken brengt ons op de vraag of die rol verschillend was in protestantse landen in vergelijking met landen die katholiek bleven. Hierbij moeten we bedenken dat het katholicisme van na het concilie van Trente, het katholicisme van de Contrareformatie, van een andere karakter was dan het middeleeuwse katholicisme. De discussie over de invloed van de verschillende religieuze systemen heeft zich deels toegespitst op de heksenprocessen. Maar de heksenvervolgingen sneden dwars door godsdienstige grenzen heen en kwamen voor in verschillende vormen, zowel in protestantse als in katholieke gebieden.³⁰

III.3. DE TOESTAND VAN DE REPRESSIE

Het derde aspect, waarvan Spierenburg in 1981 meende dat er meer aandacht aan diende te worden geschonken, was de repressie. Dit houdt in studie van de rechtbanken en de middelen om te vervolgen en de middelen om te straffen. Weten we sinds tien-twaalf jaren van onderzoek meer over het functioneren van de politie, rechtbank en straftoemingsbeleid? Over de politie tijdens het Ancien Régime zijn we niet bijster goed geïnformeerd. We weten dat het politie-apparaat bescheiden van omvang was en dat de dienders of rakkers, of nachtwachten in een niet al te goed daglicht stonden.³¹ Pas tegen het einde van de negentiende eeuw zal de

29. Roodenburg, H., *Onder censuur, De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1575-1700*, Hilversum, 1990.

30. Zie o.a. Spierenburg, P., *De verbroken betovering, mentaliteitsgeschiedenis van preindustriële Europa*, Hilversum, 1988, 118-124.

31. Enige aantekeningen over de Amsterdamse en Friese politie in het Ancien Régime: Faber, S., 'De politie in en sinds de achttiende eeuw in het bijzonder te Amsterdam' en Huussen, A.H., 'Politie in Friesland gedurende de achttiende eeuw en in het begin van de negentiende eeuw: van gewestelijke naar nationale status', *Redenen van wetenschap. Opstellen over de politie veertig jaar na het Politiebesluit 1945*, Arnhem, 1985, 33-44 en 127-143.

kwaliteit van de politie verbeteren. Aangaande de reorganisatie van de Rotterdamse politie in die periode zijn we door proefschrift van Nelleke MANNEKE nu enigszins geïnformeerd.³²

De totstandkoming van de organisatie van de rechterlijke macht sinds de late middeleeuwen is een traditioneel onderwerp, vooral door rechtshistorici bestudeerd.³³ Toch zijn er door sociaal-historici interessante aanvullingen gepresenteerd. Hoe zagen de rechtbanken, in het bezit van de hoge jurisdictie, er uit en hoe waren deze rechtbanken bemand tijdens het Ancien Régime?³⁴ Betekende de grote hoeveelheid rechtbanken en de ware lappendeken van rechtskringen dat er ook sprake was van grote rechtsverscheidenheid?³⁵ EGMOND concludeert dat er in vele rechtbanken met de hoge jurisdictie, bemand door de lokale elite, sprake was van een geringe sociale afstand tussen de rechters (schepenen) en 'justitiabelen'. 'Vertrouwheid met, en vertrouwen in de overheid lijken dan ook de belangrijkste effecten van de specifieke organisatievorm en -structuur van de rechtspraak in Holland'. Er bestonden nauwe banden tussen de lokale elite en middengroepen en deze twee sociale categorieën genoten daarom rechtsgelijkheid. Zwervende personen en niet-gevestigden vielen daar wel buiten. EGMOND spreekt van een structurele eenheid van de bestraffingsvormen ondanks de fragmentatie.

Aan deze fragmentatie kwam een einde met de vestiging van de eenheidsstaat alhoewel het jaar van vestiging van deze eenheidsstaat en dat van de gevolgen voor de rechtspleging niet dezelfde zijn. In 1795 viel de oude Republiek, in 1798 kwam er een grondwet, dan volgden verschillende regeringsvormen. In 1809 werd zelfs een eigen Nederlands crimineel wetboek ingevoerd, dat echter bij de inlijving in het Franse keizerrijk werd vervangen door de Franse Code pénal die met geringe wijzigingen ook de vestiging van het Koninkrijk der Nederlanden overleefde en dienst deed tot 1886. De oude Republiek was derhalve tweeslachtig: fragmentatie en particularisme enerzijds en unificerende tendenties anderzijds waren beide aanwezig. Men kan zich afvragen welke rol het geschreven recht daarbij gespeeld heeft. Nog onder de Habsburgers was er gepoogd om tot een optekening van geldend recht te komen. De criminele ordonnantiën van 1570 waren van die pogingen de uitkomst. In hoeverre deze een regulerende en uniformerende betekenis hebben gehad is enigszins omstreden. Sommige menen dat het geldend recht is geweest, anderen houden het op subsidiair recht.³⁶ Wel was er sprake tijdens de achttiende eeuw van tendensen van uniformering.³⁷ We zien dat lokale rechtbanken, zoals die in Twente, in de provinciale hoofdstad Zwolle bij juristen te rade gaan. De advie-

32. MANNEKE, N., *Uit oogpunt van politie, zorg en repressie in Rotterdam tussen 1870 en 1914*, Arnhem, 1993, 78-96, 138-156.

33. DE MONTÉ VERLOREN, J.Ph. en SPRUIT, J.E., *Hoofdpijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*, Deventer, 1972.

34. EGMOND, F., 'De hoge jurisdicties van het 18e-eeuwse Holland. Een aanzet tot de bepaling van hun aantal, ligging en begrenzing', *Holland*, 19, 1987, 129-161.

35. EGMOND, F., 'Fragmentatie, rechtsverscheidenheid en rechtsongelijkheid in de Noordelijke Nederlanden tijdens de zeventiende en achttiende eeuw', *Nieuw licht op oude justitie, misdaad en straf ten tijde van de Republiek* (FABER, S.J. (red.), Muiderberg, 1989, 9-23).

36. VAN DE VRUGT, M., *De criminele ordonnantiën van 1570, Enkele beschouwingen over de eerste strafrechtscodificatie in de Nederlanden*, Zutphen, 1978.

37. DIEDERIKS, H., 'Criminal law and criminal justice in the Netherlands in the century before codification', *Le Politiche criminali nel XVIII secolo, La Leopoldina*, N. 11, Milaan, 1990, 359-374.

zen worden vaak zonder meer als vonnis overgenomen. Dit betekent een uniforming van het strafrecht op provinciaal niveau, maar door b.v. publikaties van strafvonnissen vond er ook op 'nationaal' niveau uitwisseling van kennis plaats.

De straffen hebben in de periode sinds 1981 ook de nodige aandacht gekregen, met name van de zijde van SPIERENBURG. In 1984 verscheen een uitgewerkte versie van zijn proefschrift.³⁸ Daarin worden de karaktertrekken van de traditionele straffen besproken, maar de auteur vraagt zich ook af hoe en waarom er in de loop van de achttiende eeuw veranderingen in de wijze van bestraffen gaan optreden. Het lijfelijke en openbare van de straffen wordt langzaam teruggedrongen. Is het gewelddadige van de straffen niet langer een middel van repressie, maar eerder een aanzet tot verzet tegen de overheid bij de toeschouwers, die zich vereenzelvigen met het slachtoffer op het schavot? Wekt openbaar geweld, gebruikt om veroordeelden te straffen tegenzin op bij volk en overheid? SPIERENBURG meent dat het beschavingsproces zichtbaar is geworden. Het gezag van de staat is in de achttiende eeuw al zodanig gevestigd, dat enerzijds geweld niet langer nodig is om de orde te handhaven, maar dat anderzijds er in alle lagen van de bevolking een afkeer van geweld, gebruikt door de overheid, ontstaat.

In 1991 verscheen, wederom van de hand van SPIERENBURG, de studie over het ontstaan en de aard van de gevangenisstraf tijdens de vroegmoderne tijd in de Republiek, maar ook in andere delen van West-Europa.³⁹ De komst van de gevangenisstraf als algemene vorm van straffen in de negentiende eeuw is geanalyseerd door Herman FRANCKE.⁴⁰ Deze auteur besteedt veel aandacht aan de discussie over eenzame opsluiting en besluit zijn boek met de emancipatie van de gevangene in zeer recente perioden. Evenals SPIERENBURG bedient hij zich van de theorie van Norbert ELIAS. De keerzijde van straffen is het verlenen van gratie. Dit voorrecht, officieel aan de koning voorbehouden, geldt natuurlijk vooral de doodstraf. Voordat deze straf in 1870 in Nederland werd afgeschaft, heeft het gratiebeleid heel wat veroordeelden het leven gered. Sibo VAN RULLER heeft aan de hand van alle gevallen van ter dood veroordeelden dit gratiebeleid beschreven en geanalyseerd.⁴¹

IV. TOT BESLUIT

Wat kan tot slot worden opgemerkt over de resultaten van onderzoek en publikaties sinds de laatste tien, twaalf jaar in Nederland? Een aantal terreinen die op het einde van de jaren zeventig nog weinig verkend en bekend waren is zeer uitputtend in kaart gebracht. Lange termijn processen van criminaliteit en van wijzen van straffen zijn geanalyseerd. Hierbij speelt op het theoretisch vlak het gedachtengoed van Norbert ELIAS een grote rol.

38. SPIERENBURG, P., *The spectacle of suffering, executions and the evolution of repression: from a preindustrial metropolis to the European experience*, Cambridge, 1984.

39. SPIERENBURG, P., *The prison experience, disciplinary institutions and their inmates in Early Modern Europe*, Rutgers University Press, 1991.

40. FRANCKE, H., *Twee eeuwen gevangen, misdaad en straf in Nederland*, Utrecht, 1990.

41. VAN RULLER, S., *Genade voor Recht, gratieverlening aan ter dood veroordeelden in Nederland 1806-1870*, Amsterdam, 1987.

Minder ingelicht zijn we nog over de samenstelling en activiteiten van de talloze rechtbanken tijdens de Republiek. Ook op het terrein van andere middelen van sociale controle zoals de verschillende kerkgenootschappen, andere lokale en nationale organisaties, die in de negentiende eeuw zijn ontstaan om de samenleving te civiliseren en arbeiders te disciplineren, zou nog nader onderzoek kunnen worden verricht.